

SO‘Z TARKIBIDA MORFEMANING O‘RNI

*Ashurova Mahbuba**Qarshi davlat universiteti O‘zbek tili ixtisosligi**2-kurs tayanch doktoranti*

Annotatsiya: Maqolada so‘z tarkibida morfema va uning o‘rni haqida ma’lumotlar berilgan. Maqolada berilgan nazariyalarga mos misollar mavjud. Tavsifiy metod orqali tahlil qilingan. o‘zbek tilshunosligida shu kungacha ham so‘z tarkibi, morfema, o‘zak morfema, morfemalar tasnifi, affiks (yoki ergash) morfema, negiz, tub negiz, yasama negiz, yasama so‘z, tub suz, affiks, qo‘shimcha, o‘zak, asos, so‘z yasovchi asos, so‘z yasovchi vosita, shakl hosil qiluvchi affiks, shakl xosil qiluvchi vosita, so‘z o‘zgartiruvchi affiks, shakl hosil qiluvchi affiks kabi terminlar o‘ziga xos mohiyatga ega

Kalit so‘zlar: Morfema, affiks, o‘zak, so‘z tarkibi, tub, yasama, qo‘shimcha

Morfema ham, so‘z ham tilning ma’no anglatuvchi birliklari (belgilari) sanaladi. Morfemaning so‘z sathida real qo‘llanilishi va grammatik funktsiya bajarishi izoh talab qilmaydi, albatta. Bu jarayonda shu narsa xarakterliki, morfema nafaqat o‘zining funksional faolligini ta’minlash uchun, balki so‘zning shakllanishi va funksional qimmatga ega bo‘lishi uchun ham xizmat qiladi. So‘z tilning ma’no anglatuvchi ana shu kichik birligidan tashkil topadi va buning natijasida morfemadan tubdan farq qiluvchi yangi birlik vujudga keladi.¹

So‘zlarning shakllanishida dastlab fonemalar uzaro munosabatga kirishgan bo‘lsa, bu munosabatlar natijasi sifatida so‘zlar ko‘paygan bo‘lsa - mavjud bo‘lgan bo‘lsa (axir, a, u, i, o, u, e so‘zlari ham mavjud, keyinroq so‘zlari ham vujudga kelgan, undan keyin temir, tur, bur kabilar ham dunyoga kelgan), keyingi bosqichda ulardan yirikroq birliklar, deyaylik, hamma tilshunoslar tan olib bo‘lgan birliklar - morfemalar o‘zaro munosabatga kirishgan: terim yoki terimchi, tinch Bunda alohida birlik sifatida bir-biri bilan munosabatga kirishganda ma’lum bir imkoniyatlari bilangina qatnashadigan, birlashganda alohida, o‘ziga xos ma’no ifodalaydigan yuqori bosqich birliklari o‘zaro bog‘lanadi. Ular boshqa-boshqa mavqega ega bo‘lgan birliklardir. So‘z yasalishida ular bir xil mavqeda bo‘lmasa-da, bir xil qiymatga ega bo‘ladi. Ya’ni ulardan biri bo‘lmasa, so‘z yasalishi haqida gapirib bo‘lmaydi, sz yasalmaydi (ayniqsa, shu usulda). Ana shunday har xil mavqega, lekin bir xil qiymatga ega bo‘lgan birliklar munosabati asosida so‘zning morfologik tarkibi shakllanadi: yasamalik vujudga keladi – so‘z alohida-alohidda ma’noli qismlardan iborat tuzilishga ega bo‘ladi. Har bir narsaning alohida mohiyat bilan bog‘lanuvchi tuzilishi esa, ma’lumki, ana shunday

¹ Хайруллаев Х.З.Та’limi Сўз таркибида морфемалар муносабатига доир айрим мулоҳазалар, Мақола

muhim ahamiyatga ega bo'lgan birliklardan iborat bo'ladi: o'simliklar morfologiyasi, hayvonlar morfologiyasi kabi. Ko'rinadiki, so'z ham (yasama so'z - keng ma'noda) ana shunday ahamiyatli morfologik tuzilishga ega bo'ldi.

Shu holatda shakllangan birlik xam morfologik tuzilishga ega bo'ladi. Demak, kar ikki holatda xam so'z morfologik tuzilish kasb etadi. Biri lug'aviy birlik (yasalma) tarzida, ikkinchisi esa so'zshakl tarzida. Tilshunoslikda, jumladan, ayniqsa, o'zbek tilshunosligida «so'zning morfologik tarkibi» yoki «so'zning morfologik tuzilishi» terminlari ostida, ya'ni keng ma'noda tanlanib, uch holatga nisbatan olingan hodisalar tushunildi: a)so'zning morfem tarkibi; b)so'zning so'z yasaliş tarkibi; v)so'zning shakl yasaliş tarkibi. Ma'lumki, keng ma'nodagi yasama so'zlar (lug'aviy birliklar va so'zshakllar ana shu uch jihatga ko'ra tahlil qilinadi: a)so'z tarkibida (qismlardan iborat so'z tarkibida) nechta va qanday morfemalar mavjudligiga ko'ra: terimchilarimizga so'zi tarkibida oltita morfema bor (ma'no anglatadigan kim bor); ikki xil morfema bor:)yetakchi morfema bor morfema, o'zak morfema, asosiy morfema terminlari bilan yuritilyapti, ulardan bittasini tanlash juda zarur, menimcha, yetakchi morfema terminini tanlash maqsadga muvofiqdir, biroq mohiyat jihatdan ularning har biri o'zaro teng bo'lib, tildagi ma'lum bir hodisani qayd etadi, affiks ko'rinishidagi morfemadan farq - qiluvchi, unga nisbatan mavqeyi boshqacharoq bo'lgan, xususiyatlari o'ziga xos bo'lgan til hodisasini qayd etadi. Uning tub mohiyati shu va buni hamma yetakchi tilshunoslar tan oladi. Yetakchi morfema morfologik tarkibga ega bo'lgan so'zlar tarkibida boshqa ma'noli qismlarga bo'linmaydigan, ma'no anglatadigan birlik tushunchasini qayd etish uchun ishlatiladi. Keltirilgan terminlarning qaysi biri tanlab olinsa ham ana shu mohiyatni qayd etadi; 2) ergash morfemalar bor - 5ta (bu termin o'rnida affiksali morfema, affiks morfema, yordamchi morfema, kam hollarda, qo'shimcha ko'rinishdagi morfema terminlari ham ishlatilyapti). Bu terminlar qatoriga so'z yasovchi morfema, shakl yasovchi morfema terminlari ham qo'shiladi. Terminlardan qaysi biri tanlanmasin (albatta, bittasini tanlash zarur), ular bir mohiyat, bir hodisani qayd etadi: yetakchi morfemalarga qo'shib kelgan holda soz yasash yoki shakl yasash vazifasini bajaradigan, aniq bir ma'no ifodalaydigan tilda affiks yoki qo'shimcha tarzida mavjud bo'lgan hodisani qayd etadi. Buni ham hamma tilshunoslar biladi va shu kunga qadar tilshunoslikda ular ana shu mohiyatni qayd etib keladi. Demak, affiks yoki, mayli, qo'shimcha bo'lsin, u tildagi yetakchi morfemaga qo'shib kelgan holda ma'no anglatadigan, vazifa bajaradigan hodisani qayd etar ekan, «ular hech narsani qayd etmaydi», - deyish xatodir. O'zak morfema terminining o'zi maqsadga muvofiq edi va bu umuman Yevropa tilshunosligida ham, turkologiyada ham tan olingan. Biroq, mayli, bu termin o'zbek tilshunosligida kimgadir yoqmayotgan ekan, uning so'z yasovchi va shakl hosil kiluvchi morfemalarni o'ziga ergashtirib kelishini, ularga nisbatan yetakchilik kilishini nazarda tutib bu xodisaga yetakchi morfema terminini biriktirib qo'yish umuman

mohiyatni o'zgartirmaydi. Bu morfema hech qachon mohiyat e'tibori bilan tub so'zga ham, umuman so'zga xam, leksemaga ham teng emas. Boshida aytganimizdek, morfologik tuzilishga ega bo'lgan so'zlarda qatnashayotgan yetakchi birlik - u yoki bu konkret affiksni qabul qilgan birlik tub so'zdan, umuman so'zdan, leksemadan farq qiladi. Alohida olingan kitob so'zi kitobim, kitobda so'zlaridagi kitob qismidan farq qiladi. Yoshlik so'zidagi -lik qo'shimchasi ham, yosh-qismi ham umuman -lik va umuman yosh so'zidan ko'p jihatlari (ayniqsa, ma'no xajmi, grammatik imkoniyati) ko'ra farq qiladi. Demak, yoshlik so'zi tarkibida qatnashgan yosh - qismi tub so'z ham, alohida so'z ham emas. U shu so'zning yetakchi, aniq bir ma'no, shu qo'shimchani qabul qilish imkoniyatini namoyon kilayotgan birlikdir. Uning nomi esa shu xususiyatiga ko'ra morfema, yetakchi morfemadir. Yosh - ham, -lik ham shu so'zning ma'noli qismlaridir (yoshlik esa suz -yasama suzdir - mayli, leksema deylik, farki yuk). Ikkalasi bir-biriga nisbatan o'z mohiyatini namoyish etyapti - qismlar sifatida, biri alohida olingan, boshqa imkoniyatlarga ham ega bo'lgan yosh so'zidan, ikkinchisi, xuddi shu kabi -lik affiksidan farq qiladigan birliklar - morfemalardir. Tildagi umumiy holatda lug'atlarda qayd etilgan yosh so'ziga yoshlik so'zi tarkibidagi yosh qismi - material qismi - fonetik tuzilishiga ko'ragina teng deyilishi mumkin, biroq qiymati jihatidan ular bir-biriga teng emas.

Demak, o'zbek tilshunosligida shu kungacha ham so'z tarkibi, morfema, o'zak morfema, morfemalar tasnifi, affiks (yoki ergash) morfema, negiz, tub negiz, yasama negiz, yasama so'z, tub suz, affiks, qo'shimcha, o'zak, asos, so'z yasovchi asos, so'z yasovchi vosita, shakl josil kiluvchi affiks, shakl xosil qiluvchi vosita, so'z o'zgartiruvchi affiks, shakl hosil kiluvchi affiks kabi terminlar o'ziga xos mohiyatga ega bo'lgan hamda bir-biridan farqlanuvchi til hodisalarini ifodalaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Berdialiyev A., Ermatov I. Hozirgi O'zbek adabiy tili. – T.: Tamaddun, 2022. – bet 121.
2. Xojiev A. Hozirgi ўzbek tiliда форма ясалиши. – T.: Ўқитувчи, 1979. – бет 80.
3. Xojiev A. Ўzbek tili сўз ясалиши тизими. – T.: Ўқитувчи, 2007. – бет 168.
4. Хайруллаев Х.З. Та'лими Сўз таркибида морфемалар муносабатиға доир айрим мулоҳазалар, Мақола